

Stefania Kolarz
Uniwersytet Wrocławski

Status prawny Górskiego Karabachu – porównanie ze statusem prawnym Kosowa

Legal status of Nagorno Karabakh in comparison
with legal status of Kosovo

Streszczenie

Wydarzenia, jakie miały miejsce na Kaukazie na początku kwietnia 2016 r., przypomniały światu o trwającym od ponad 20 lat konflikcie wokół statusu prawnego Górskiego Karabachu – zamieszkałej przez Ormian prowincji Azerbejdżanu, która dąży do utworzenia samodzielnego państwa. Wobec nieefektywności działań podejmowanych przez mediatorów (m.in. Turcję, Iran, Rosję) oraz Grupę Mińską OBWE zasadne wydaje się poszukiwanie nowych sposobów rozwiązania zaistniałego sporu. Mając na uwadze liczne podobieństwa do konfliktu kosowskiego, autorka podejmuje próbę wskazania czynników, jakie wpłynęły na relatywny sukces Kosowa oraz możliwość ich zastosowania dla rozwiązania konfliktu karabaskiego.

Słowa kluczowe

Górski Karabach, Kosowo, suwerenność, podmiotowość prawnomiędzynarodowa, plan pokojowy, zarząd międzynarodowy, efektywna władza

Abstract

The outbreaks that took place in the Caucasus at the beginning of April 2016 reminded the international community of the conflict over Nagorno Karabakh – the Armenian inhabited province of Azerbaijan, which aspires to create its own state. Due to inefficiency of the mediation process involving Turkey, Russia, Iran and the OSCE Minsk Group, it seems that the ways to solve this problem should be searched elsewhere. Taking into account comparable experiences of Kosovo, the author aims to indicate the conditions that determined a relative success in creating a new state and the possibilities of applying them in the case of Karabakh conflict.

Key words

Nagorno Karabakh, Kosovo, sovereignty, subjects of public international law, peace proposal, international administration mission, effective government

Wstęp

Kwestia tworzenia nowych państw pozostaje niewystarczająco uregulowana prawnie, co skutkuje pojawianiem się na tym tle wielu antagonizmów. Podobnie sporny pozo-

staje również status prawny niektórych regionów, czego przykładem jest Górski Karabach. Choć ta zamieszkała w większości przez Ormian prowincja formalnie stanowi część Azerbejdżanu, jej ludność od ponad 20 lat nieprzerwanie dąży do utworzenia własnego państwa. Jej roszczeń nie uznają jednak pozostali aktorzy sceny międzynarodowej.

Mając na względzie przewyższenie zaistniałego impasu, w niniejszej pracy autorka odniesie status prawny Górskiego Karabachu, a w szczególności jego aspekty historyczno-prawne, prawno-międzynarodowe oraz polityczno-prawne, do statusu innego regionu, który z większym sukcesem przeszedł podobną drogę – Kosowa, próbując tym samym wskazać czynniki sprzyjające utworzeniu państwa oraz proces ten utrudniające.

A priori podkreślić należy, że porównanie wskazanych regionów nie jest przypadkowe. Sednem obu zaistniałych konfliktów stała się obecność populacji jednego państwa na terytorium drugiego (Ormian w Azerbejdżanie oraz Albańczyków w Serbii); strony sporów należały wcześniej do federacji o ustroju socjalistycznym – odpowiednio do ZSRR i Jugosławii, zamieszkująca ich terytorium ludność (Ormianie i Albańczycy) jako mniejszość na terenie danego państwa spotykała się z represjami, a regiony te w zależności od okresu historycznego cieszyły się większą lub mniejszą autonomią, zbliżoną jedynie do niepodległości, nigdy nie tworząc jednak suwerennych państw. Dodatkowo, w obu konfliktach nie można pominąć aspektu wielokulturowości spornych regionów: Albańczycy i Azerowie to w większości muzułmanie, podczas gdy Serbowie i Ormianie są tradycyjnie chrześcijanami. Warto także odnotować, że sytuacja na Kaukazie jest porównywalna z Bałkanami również dlatego, że oba regiony można zaliczyć do szeroko pojętego europejskiego kręgu kulturowego, a niektórzy autorzy¹ podkreślają, iż na przełomie XIX i XX wieku Ormianie inspirowali się ruchami niepodległościowymi na Bałkanach².

1. Status Górskiego Karabachu i Kosowa na przestrzeni wieków

Jedną z głównych przyczyn trudności w ustaleniu aktualnego statusu prawnego Górskiego Karabachu oraz sporów wokół podmiotowości Kosowa stały się zmiany ich przynależności państwowej oraz statusu na przestrzeni wieków, najczęściej narzucane przez znacznie silniejsze państwa ościenne.

¹ Np. M. Petithomme wskazuje, że „jeżeli społeczność międzynarodowa akceptuje niepodległość Kosowa, niepodległość Górskiego Karabachu powinna być tak samo zgodna z prawem. Ormian z Karabachu i Albańczyków z Kosowa łączy historia represji, która uzasadnia ich żądania uniezależnienia się od swoich przeciwników”. (M. Petithomme, *Le mouvement d'étatisation promu par la minorité arménienne du Haut-Karabagh: la souveraineté imparfaite comme instrument politique de „dégel” du conflit*, „Politique et Sociétés” 2010, vol. 29, n° 1, s. 218).

² T. De Waal, *Black Garden. Armenia and Azerbaijan through peace and war*, New York University Press, Nowy Jork 2003, s. 127.

Górski Karabach w IX wieku należał do państw azerskich, od pierwszej połowy XII wieku znalazł się pod panowaniem Turków seldżuckich, a następnie Mongołów³. Również Kosowo w średniowieczu przechodziło zmienne koleje losu; od VI wieku znajdowało się pod wpływem Bizancjum i w tym czasie na jego terytorium nastąpił napływ ludności słowiańskiej. W XII wieku obszar ten stanowił część państwa serbskiego aż do bitwy stoczonej w 1389 r. na Kosowym Polu, która zadecydowała o włączeniu go do Turcji⁴.

Od XV wieku Karabach stanowił odrębny chanat częściowo podległy perskiemu szachowi⁵, w 1822 r. na mocy traktatu z Kurak przekształcono go w administrowaną przez wojsko prowincję Imperium Rosyjskiego⁶, a w wyniku Traktatu z Turkmenchay z 1828 r., rozpoczął się proces geopolitycznej i administracyjnej integracji z Imperium Rosyjskim połączony z zasiedlaniem jego terenów ludnością ormiańską⁷. Jeżeli natomiast chodzi o Kosowo, wzmożony napływ Albańczyków na jego obecne tereny nastąpił w XVII wieku⁸, a pod koniec XIX wieku znajdowało się ono na obszarze Imperium Osmańskiego, o czym zadecydował kongres obradujący w Berlinie⁹ w 1878 r.

Upadek carskich rządów w 1917 r. spowodował rozpoczęcie walk w regionie Górskiego Karabachu¹⁰; na początku 1920 r. konferencja paryska zatwierdziła rozwiązanie, zgodnie z którym przyłączono go do Azerbejdżanu w zamian za terytorialną i narodowo-kulturową autonomię (w tym okresie Ormianie stanowili około 94%¹¹), która jednak zaczęła być ograniczana już od 1937 r., co wiązało się również ze zmianą nazwy na Górnokarabaski Obwód Autonomiczny (NKAO)¹². W tym czasie decyzją Konferencji Ambasadorów w Londynie z 1913 r. Kosowo zostało przyznane Serbom¹³. Jego sytuacja nie zmieniła się również po zakończeniu I wojny światowej, kiedy to prowincja została włączona do Królestwa SHS, praktycznie będąc jednak wyłącznie pod nadzorem Ser-

³ J. Rau, *The Nagorno – Karabakh Conflict between Armenia and Azerbaijan. A Brief Historical Outline*, Verlag Dr. Köster, Berlin 2008, s. 9.

⁴ Kosowo. *Historia*, [w:] *Encyklopedia PWN*, <http://encyklopedia.pwn.pl/haslo/Kosowo-Historia;4947360.html> [dostęp 18.01.2015].

⁵ R. Czachor, *Abchazja, Osetia Południowa, Górski Karabach: geneza i funkcjonowanie systemów politycznych*, Fundacja Instytut Polsko-Rosyjski, Wrocław 2014, s. 293.

⁶ J. Rau, *op. cit.*, s. 16.

⁷ *Ibidem*, s. 21.

⁸ *Kosowo. Historia...*

⁹ L. Benson, *Jugosławia. Historia w zarysie*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2011, s. 13–14.

¹⁰ M. Vardanyan (red.), *Atlas of the Nagorno-Karabakh Republic*, Stepanakert 2010, s. 9.

¹¹ J. Wróbel, *Górny Karabach*, [w:] A. Łabuszewska (red.), *Konflikty zbrojne na obszarze postradzieckim. Stan obecny, perspektywy uregulowania. Konsekwencje*, Ośrodek Studiów Wschodnich, Warszawa 2003, s. 27.

¹² R. Czachor, *op. cit.*, s. 298.

¹³ J. Wiśniewski, „Problem albański” w Kosowie i Metochii w latach 1918–1941, „Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie” 2007, t. II, s. 212.

bii¹⁴, ani po zakończeniu II wojny światowej – jako terytorium autonomiczne Jugosławii pod nazwą „Kosowo i Metochia”¹⁵.

Po 1945 r. Karabach stał się częścią Azerbejdżanu; zgodnie z art. 87 Konstytucji ZSRR z 1977 r. miał być jej regionem autonomicznym. W drugiej połowie 1987 r. NKAO przeprowadziła sondaż w kwestii przyłączenia obwodu do Ormiańskiej SRR, za czym opowiedziało się około 42% z 189 tysięcy mieszkańców¹⁶. Na tej podstawie, 20 lutego 1988 r. władze Karabachu złożyły wniosek o przekazanie autonomii do SRR Armenii¹⁷, w wyniku czego jego obszar został objęty stanem nadzwyczajnym, a władza została *de facto* przejęta przez Moskwę¹⁸. 1 grudnia 1989 r. Rada Najwyższa Armenii ogłosiła włączenie Górskiego Karabachu w skład Armeńskiej SRR¹⁹, a 2 września 1991 r. władze Karabachu zadecydowały o powstaniu Republiki Górskiego Karabachu²⁰. Spowodowało to gwałtowne reakcje Baku²¹, które zniosło autonomię, zrównując go z innymi prowincjami państwa. W odpowiedzi, 10 grudnia 1991 r. w Karabachu przeprowadzono referendum niepodległościowe; w zbojkotowanym przez Azerów głosowaniu wzięło udział 82,2% uprawnionych, 99,9% z nich optowało za niepodległością, a tylko 0,02% – przeciw²². 6 stycznia 1992 r. nowo wybrana władza ustawodawcza regionu ogłosiła niepodległość Republiki Górskiego Karabachu²³, w której to deklaracji znalazły się postanowienia dotyczące m.in. odłączenia się od Azerbejdżanu, ogłoszenia podmiotowości prawnomiędzynarodowej, a także wprowadzenia obywatelstwa Republiki Górskiego Karabachu.

Porównywalnie wyglądały losy Kosowa: na mocy Konstytucji z 31 stycznia 1946 r. powołano składającą się z sześciu republik Federacyjną Ludową Republikę Jugosławii, a Kosowo i Metochia zostały włączone do Serbii jako jej prowincje autonomiczne. Promulgowana w styczniu 1974 r. Konstytucja Socjalistycznej Federacyjnej Republiki Jugosławii praktycznie zrównała prawnie prowincje z republikami²⁴. Po faktycznym objęciu władzy w Serbii przez Slobodana Miloševicia w 1987 r., pojawiły się projekty nowej konstytucji Serbii, zakładające m.in. pozbawienie Kosowa jego autonomicznego statusu, a w związku z pojawiającymi się na tym tle protestami w prowincji wprowadzono

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ *Kosowo. Historia...*

¹⁶ R. Czachor, *op. cit.*, s. 300.

¹⁷ J. Rau, *op. cit.*, s. 32–33.

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ R. Czachor, *op. cit.*, s. 309.

²⁰ *Ibidem*, s. 311.

²¹ T. de Waal, *op. cit.*, s. 161.

²² R. Czachor, *op. cit.*, s. 311–312.

²³ J. Rau, *op. cit.*, s. 36.

²⁴ L. Benson, *op. cit.*, s. 212–214.

stan nadzwyczajny²⁵. W 1990 r. w Serbii przeprowadzono referendum dotyczące autonomii Kosowa, na podstawie którego parlament Serbii zdymisjonował jego władze. 28 września 1990 r. uchwalono nową konstytucję Serbii, która położyła kres autonomii²⁶. Pomimo to, 7 września 1990 r. kosowscy parlamentarzyści przyjęli konstytucję republiki Kosowa, określonego przez nich mianem „suwerennego państwa w ramach Federacji Jugosławii”. W referendum, które odbyło się 30 września, większość głosujących opowiedziało się za odłączeniem od Jugosławii²⁷, a 19 października 1991 r. Skupsztina Kosowa ogłosiła niepodległość prowincji²⁸.

W przypadku obu regionów ogłoszenie niepodległości nie zakończyło konfliktu, a jedynie go zaostrzyło. Sytuacja Kosowa zmieniła się dopiero w wyniku interwencji międzynarodowej i po kolejnej deklaracji niepodległości, w lutym 2008 r., było ono uznawane przez 108 krajów²⁹, podczas gdy Górski Karabach, pomimo niezliczonych prób mediatorów takich jak Rosja, Iran i Turcja oraz utworzenia specjalnej grupy OBWE ds. rozstrzygnięcia zaistniałego konfliktu – przez żaden. Ze względu na porównywalność historii obu regionów wydaje się, iż decydujące dla ich aktualnego statusu stały się czynniki polityczno-prawne powiązane ze stosowaniem poszczególnych instrumentów prawa międzynarodowego.

2. Kwalifikacja Górskiego Karabachu i Kosowa jako podmiotów prawa międzynarodowego

Komisja Arbitrażowa Konferencji Europejskiej do spraw Jugosławii podkreśliła w opinii nr 1, iż „państwo określa się powszechnie jako wspólnotę, na którą składają się terytorium i ludność podległe zorganizowanej władzy politycznej. [...] Cechą takiego państwa jest suwerenność”³⁰, podobną definicję przyjmuje również najczęściej przytaczany w tym względzie art. 1 Konwencji z Montevideo z 1933 r., która wskazuje, iż „państwo, jako podmiot prawa międzynarodowego, powinno charakteryzować się [...]: stałą populacją, określonym terytorium, rządem oraz zdolnością do nawiązywania stosunków z innymi państwami”³¹.

---

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ http://www.stosunkimiedzynarodowe.info/kraj_start.php?xkraj_stos=Kosowo&kraj=Serbia&ty-p=problemy [dostęp 09.04.2015].

²⁷ L. Benson, *op. cit.*, s. 229.

²⁸ M. Podolak, *System polityczny Serbii*, [w:] T. Bichta, M. Podolak, *Systemy polityczne państw bałkańskich*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2012, s. 360.

²⁹ Dane Ministerstwa Spraw Zagranicznych Kosowa na 2014 rok.

³⁰ Arbitration Commission of the Peace Conference on Yugoslavia, Opinion no 1 (Dissolution of SFRY).

³¹ Konwencja panamerykańska z Montevideo o prawach i obowiązkach państw, League of Nations Treaty Series, Montevideo z 26.12.1933 r.

Warunek posiadania populacji jest spełniony zarówno przez Górski Karabach, jak i Kosowo. Szacuje się, że w 2005 r. Ormianie stanowili 95% ludności Karabachu³², a zgodnie z informacją podaną przez jego rząd, liczebność populacji w 2013 r. oscylowała wokół 146,5 tys. osób³³. Potwierdzają to dane Central Intelligence Agency, która, choć nie wymienia Karabachu jako państwa, wskazuje, że w 2009 r. 1,3% populacji Azerbejdżanu stanowili Ormianie i prawie wszyscy z nich zamieszkiwali tereny tego regionu³⁴ (około 125–126 tys. osób). Populacja Kosowa liczy natomiast około 1,8 mln osób³⁵, z czego prawie 93% to Albańczycy³⁶. Chociaż pewne wątpliwości może budzić fakt, iż zarówno Albańczycy, jak i Ormianie posiadają własne państwa, prawo międzynarodowe nie uzależnia spełnienia wymogu posiadania stałej ludności od tego, by wyróżniała się ona pod względem etnicznym lub obywatelstwa, dlatego też należy uznać, że kryterium to jest spełnione przez oba omawiane podmioty.

Bardziej dyskusyjna natomiast wydaje się kwestia posiadania terytorium przez obie „republiki”. Chociaż w wyroku z 1937 r. w sporze dotyczącym Krety i Samos Stały Trybunał Sprawiedliwości Międzynarodowej zasugerował rozróżnienie na suwerenność i zwierzchnictwo terytorialne, co miałyby na płaszczyźnie prawa międzynarodowego odpowiadać cywilistycznemu rozróżnieniu własności i posiadania, pogląd ten nie spotkał się z aprobatą doktryny prawa międzynarodowego³⁷. Z tego też powodu nie jest możliwe tworzenie koncepcji hybrydowej pozwalającej na połączenie suwerenności Ormian w Karabachu lub Albańczyków w Kosowie z odpowiednim zwierzchnictwem nad tymi terytoriami Azerbejdżanu czy Serbii. Można zatem podać w wątpliwość, czy są to tereny Karabachu³⁸ i Kosowa, czy raczej Azerbejdżanu i Serbii, co uniemożliwiłoby spełnienie kryterium posiadania własnego terytorium, a tym samym – bycia państwem. Za przyjęciem pierwszej opcji przemawia fakt, że ich byt jako odrębnych jednostek administracyjnych był utrwalony w postaci stałych granic, w zasadzie niezmiennych przez wieki. Na tej podstawie można więc argumentować, iż są to ich własne tereny, co popiera także praktyka wypracowana na gruncie zasady samostanowienia narodów.

Wydaje się, że najtrudniejsze do zrealizowania, a w konsekwencji najbardziej dyskusyjne, jest spełnienie przez Górski Karabach i Kosowo kryterium efektywnej władzy.

³² M. Petithomme, *op. cit.*, s.223.

³³ Oficjalna strona internetowa rządu Górskiego Karabachu, <http://gov.nkr.am/en/> [dostęp 20.03.2016].

³⁴ Oficjalna strona CIA, zakładka *Publications, The World Factbook*, <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/aj.html> [dostęp 03.05.2015].

³⁵ <http://countrymeters.info/en/Kosovo> [dostęp 03.05.2015].

³⁶ *Ibidem*.

³⁷ W. Czaplński, A. Wyrozumska, *Prawo międzynarodowe publiczne. Zagadnienia systemowe*, C.H. Beck, Warszawa 2004, s. 136–137.

³⁸ W Deklaracji o utworzeniu republiki Górskiego Karabachu proklamowano powstanie nowego „państwa” w granicach regionu autonomicznego Górskiego Karabachu i sąsiadującego z nim regionu Shaho-umian, zajmujących około 4400 km².

W przypadku pierwszego z regionów wątpliwości budzi znaczna ingerencja Armenii, a drugiego – ustanowienie zarządu międzynarodowego. Do uniezależnienia się Karabachu użyto pozostałości instytucjonalnych umożliwiających funkcjonowanie autonomii w epoce sowieckiej³⁹, co potwierdza treść Deklaracji o utworzeniu Republiki Górskiego Karabachu⁴⁰, zgodnie z którą „Republika Górskiego Karabachu posiada władze przewidziane w konstytucji i ustawach ZSRR [...]”. Co więcej, z wymogu, by władza sprawowana była efektywnie, wypływa konieczność posiadania co najmniej zrębów organizacyjnych państwa, za które trudno jednak uznać instrumenty regionalnej biurokracji (relikty poprzedniego ustroju) czy posługiwanie się mediami⁴¹. Z drugiej jednak strony od 1991 r. w Karabachu przyjęto szereg ustaw (w tym konstytucję z 10 grudnia 2006 r.) niezbędnych do funkcjonowania nowego „państwa”, dotyczących m.in. policji, służby wojskowej, podatków, finansów publicznych, rządu, administracji, postępowania cywilnego, administracyjnego i karnego⁴². Niemniej jednak należy też zwrócić uwagę na konsekwencje armeńskiej ustawy z 24 marca 1994 r., która zakłada ścisłą współpracę organów ustawodawczych Karabachu i Armenii oraz stosowanie w tym pierwszym aktów przyjmowanych w Erywanii⁴³. Jednocześnie podkreśla się także, iż od ogłoszenia niepodległości Górski Karabach stał się *de facto* prowincją Armenii; jako walutę wprowadzono funkcjonujący w Armenii dram, a Ministerstwo Finansów tego państwa finansuje Karabach za pomocą „bezzwrotnych kredytów”⁴⁴. W tym kontekście warto przytoczyć rozróżnienie suwerenności formalnej, a więc prawnej niezależności od innego podmiotu, od faktycznej, czyli całokształtu jego sytuacji politycznej. Mając to na względzie, przymiotu państwowości odmówiono bantustanom, które pomimo pozornego spełnienia kryterium ludności, terytorium i władzy w praktyce finansowane były w 90% przez rząd RPA⁴⁵. Wydaje się, że podobna konkluzja powinna dotyczyć Karabachu; uzasadnienie aktualnego stanu rzeczy dobrowolnym przekazaniem niektórych kompetencji władzy innemu podmiotowi w jego wypadku wydaje się być raczej nie kwestią swobodnego wyboru, ale koniecznością.

Inaczej przedstawia się natomiast sytuacja Kosowa. Podstawą funkcjonowania jego władz stanowią aktualnie: Deklaracja Niepodległości Republiki z 17 lutego 2008 r. oraz tzw. Plan Ahtisaarięgo (*the Comprehensive Proposal for the Kosovo Status Settlement*) z 26 marca 2007 r., który wyznaczył ramy organizacyjne nowego państwa inkor-

---

³⁹ T. De Waal, *op. cit.*, s. 142.

⁴⁰ Declaration on Proclamation of the Nagorno-Karabakh Republic of 2nd September 1991.

⁴¹ T. De Waal, *op. cit.*, s. 142.

⁴² S. Avakian, *Nagorno Karabagh. Legal aspects*, „Tigran Mets” Publishing House, Erywań 2013, s. 35.

⁴³ M. Petithomme, *op. cit.*, s. 222.

⁴⁴ T. De Waal, *op. cit.*, s. 246.

⁴⁵ M. Shaw, *Prawo międzynarodowe*, Książka i Wiedza, Warszawa 2006, s. 138.

porowane później do konstytucji z 15 czerwca 2008 r.⁴⁶ Należy również zwrócić uwagę na przyjętą na mocy rezolucji nr 1244 regulację Misji Tymczasowej Administracji Organizacji Narodów Zjednoczonych (UNMIK) nr 1999/1 dotyczącą przejściowej władzy administracyjnej w Kosowie oraz regulację UNMIK nr 2001/9 (Ramy Konstytucyjne Tymczasowego Samorządu Kosowa). Pierwsza z nich⁴⁷ powierzyła UNMIK wykonywanie przez Specjalnego Przedstawiciela Sekretarza Generalnego ONZ władzy ustawodawczej i wykonawczej, wraz z administracją i sądownictwem, natomiast druga już w preambule podkreśliła potrzebę dzielenia kompetencji pomiędzy siły międzynarodowe oraz instytucje lokalne ze stopniowym przekazywaniem kompetencji tym drugim.

W Deklaracji Niepodległości Kosowa⁴⁸ z 17 lutego 2008 r. wskazano na wolę kontynuowania misji ONZ, NATO oraz European Union Rule of Law Mission in Kosovo (EULEX) do czasu zaistnienia możliwości podjęcia przez jego instytucje pełnej odpowiedzialności (punkt 5), a w punkcie 3 podkreślono akceptację zobowiązań wynikających z Planu Ahtisaariego i chęć pełnego wcielenia go w życie. Sam Plan już w punkcie 1.3 przewidywał, iż Kosowo powinno mieć własną konstytucję, co było o tyle istotne, że jako prowincja autonomiczna region ten nigdy wcześniej nie posiadał własnej ustawy zasadniczej. Znamienne jest, że autorzy Planu i aktów ONZ nie wypowiedzieli się w kwestii statusu prawnego Kosowa. Nie było to jednak konieczne ze względu na jego jednoznaczną wymowę. Między innymi w punkcie 1.5 przewidziano, że Kosowo powinno mieć prawo zawierać umowy międzynarodowe oraz ubiegać się o członkostwo w organizacjach międzynarodowych, a art. 13 poświęcony został Międzynarodowej Misji Wojskowej w Kosowie, powierzając jej zapewnienie bezpieczeństwa oraz wspierania instytucji Kosowa, dopóki nie będą one w stanie samodzielnie podjąć tej odpowiedzialności. Jednocześnie podkreślono, iż należy wypracować plan stopniowego przekazywania zadań misji instytucjom Kosowa. W kolejnym artykule przewidziano okres przejściowy, w czasie którego miało nastąpić przekazanie władzy instytucjom Kosowa.

W tym kontekście warto także wspomnieć teorię „zawieszanej suwerenności”, która odnosi się do sytuacji, w których na podstawie umowy międzynarodowej strony konfliktu wewnętrznego powierzają organizacji międzynarodowej szeroko zakrojone kompetencje w zakresie spraw wewnętrznych państwa⁴⁹. Wydaje się jednak, iż mandat UNMIK opierał się nie tylko na rezolucji Rady Bezpieczeństwa nr 1244, ale także na

---

⁴⁶ R. Muharremi, *The European Union Rule of Law Mission in Kosovo (EULEX) from the Perspective of Kosovo Constitutional Law*, „Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht” 2010, vol.70, s. 362.

⁴⁷ UNMIK regulation no 1999/1 on the authority of the interim administration in Kosovo, pkt 1.1.

⁴⁸ Kosovo Declaration of Independence of 17 February 2008, pkt 1.

⁴⁹ A. Yannis, *The Concept of Suspended Sovereignty in International Law and Its Implications in International Politics*, „European Journal of International Law” 2002, vol. 13, No. 5, s. 1043.

porozumieniu zawartym w Belgradzie 2 czerwca 1999 r.⁵⁰ i prośbie Ibrahima Rugovy o interwencję ONZ w regionie. Chociaż Plan Ahtisaariego zakładał obecność misji międzynarodowych w prowincji, nie ograniczał on jej suwerenności; po pierwsze, w swojej retoryce podkreślał przejściowy charakter misji międzynarodowej w Kosowie, do czasu przekazania jego organom całej władzy, oraz wskazywał, że jej obecność ma na celu pokazywanie pewnych wzorów na wyraźne zaproszenie władz Kosowa. Po drugie, Plan nie został narzucony, ale wybrany przez władze i chociaż nie udało się go zatwierdzić przez ONZ, po uzyskaniu niepodległości Kosowianie sami zdecydowali o wcieleniu go w życie⁵¹. Za uznaniem spełnienia warunku efektywnej władzy i suwerenności przez Kosowo przemawia także praktyka międzynarodowa; zarówno ONZ i Wspólnota Europejska uznały wcześniej za państwa Bośnię i Hercegowinę oraz Chorwację pomimo kontrolowania ich obszarów przez siły międzynarodowe⁵².

Analizując podstawy funkcjonowania obu samozwańczych republik, należy również odnotować, że ustawy zasadnicze Górskiego Karabachu i Kosowa nieznacznie się od siebie różnią pod względem przewidzianych w nich organów państwowych oraz zakresu ich kompetencji. Tym, co wpływa jednak na uznanie Kosowa (w przeciwieństwie do Karabachu) za podmiot suwerenny, jest jasna i precyzyjna regulacja obcej ingerencji w jego sprawy wewnętrzne. Wszystkie ww. akty w sposób konkretny regulują podział kompetencji pomiędzy władze lokalne oraz misje międzynarodowe, a także podkreślają przejściowy charakter obecności tych drugich, wskazując za cel całkowite uniezależnienie się Kosowa od ich pomocy. Sytuacja w Górskim Karabachu różni się od tego diametralnie: jego Konstytucja przewiduje pełnię kompetencji dla władz lokalnych, co w praktyce budzi wątpliwość, które z nich są jedynie nominalne wobec ingerencji Armenii, a które faktycznie wykonywane samodzielnie. W związku z brakiem konkretnego podziału prerogatyw, trudno jest także stwierdzić, czy sytuacja ta ma charakter przejściowy czy też permanentny.

Na różnicę pomiędzy statusem prawnym Górskiego Karabachu i Kosowa wskazuje także zmiana sytuacji tego drugiego w ciągu ostatnich 15 lat z punktu widzenia nawiązania stosunków międzynarodowych. Aktualnie Kosowo posiada swoje misje dyplomatyczne w 23 państwach (m.in. w USA, Wielkiej Brytanii, Francji, Japonii i Arabii Saudyjskiej)⁵³ i samo gości ponad 20 przedstawicielstw państw obcych, w tym 21 placówek dyplomatycznych⁵⁴. Co więcej, UE podkreśla, że „Kosowo jest potencjalnym państwem

---

⁵⁰ *Ibidem*, s. 1049.

⁵¹ R. Muharremi, *op. cit.*, s. 362.

⁵² M. Shaw, *op. cit.*, s. 137.

⁵³ Oficjalna strona internetowa MSZ Republiki Kosowa, zakładka *Foreign Policy*, <http://www.mfa-ks.net/?page=2,49> [dostęp 06.05.2015].

⁵⁴ *Ibidem*, art. 147.

kandydującym do członkostwa w Unii”⁵⁵, które to stwierdzenie jest niezwykle istotne, biorąc pod uwagę treść art. 49 TUE, który wyraźnie wskazuje, że wniosek o członkostwo w UE może złożyć *państwo*, wyłączając tym samym możliwość akcesji innych podmiotów. Co więcej, rozpoczęta w 2013 r. seria spotkań przedstawicieli Serbii i Kosowa doprowadziła do zawarcia porozumień dotyczących m.in. przekazania administracji Kosowa prowadzenia katastrof oraz rejestrów stanu cywilnego, a także wzajemnej uznawalności dyplomów⁵⁶, natomiast umowy dwustronne, jakie nowa „republika” zawarła m.in. z Chorwacją, potwierdzają praktykę występowania w obrocie prawnomiędzynarodowym bezpośrednio Kosowa. Przykład tego ostatniego kontrastuje z polityką zagraniczną Karabachu. Od czasu wyboru Roberta Koczariana na prezydenta Armenii w 1998 r. przyjęło się, że właśnie ta republika reprezentuje Karabach w stosunkach zagranicznych⁵⁷, pomimo treści art. 68. ust. 11 Konstytucji Republiki Górskiego Karabachu, która funkcję tę powierza jego Prezydentowi. Nowemu „państwu” nie udało się również nawiązać stosunków dyplomatycznych nawet z przychylną mu Armenią, chociaż posiada ono swoje stałe przedstawicielstwa we Francji, Niemczech, Rosji, USA, Libanie i Australii⁵⁸. Wobec braku uznania, struktury wykształcone w celu prowadzenia polityki zagranicznej pozostają więc – przynajmniej częściowo – martwe.

Na przykładzie Karabachu stwierdzić można, że do aktualnego statusu Kosowa przyczyniła się także nieingerencja Albanii w jego sprawy wewnętrzne, co umożliwiło nowemu państwu wykształcenie organizacji państwowej traktowanej na arenie międzynarodowej jako podmiot samodzielny, niepowiązany, czy to z woli, czy konieczności, z innym państwem, co znacznie ułatwia ocenę jego suwerenności, a tym samym statusu prawnego.

3. Perspektywy rozstrzygnięcia sporu o Karabach w oparciu o metody zastosowane w Kosowie

Z punktu widzenia czynników polityczno-prawnych sytuację Kosowa i Karabachu odróżnia również rodzaj zastosowanych dla rozstrzygnięcia sporu środków. W pierwszym przypadku połączone wysiłki ONZ, NATO i UE, stworzenie planu pokojowego oraz wydanie opinii przez Międzynarodowy Trybunał Sprawiedliwości (dalej MTS), w drugim – nieskoordynowane próby mediacji podmiotów, którym zarzucano brak należytego poziomu bezstronności oraz odpowiedniego przygotowania.

⁵⁵ Bałkany Zachodnie – stabilizacja i stowarzyszenie, Dokumenty informacyjne Unii Europejskiej 2015, pkt D, s. 4.

⁵⁶ Politiikasta – strona internetowa poświęcona stosunkom międzynarodowym, <http://politiikasta.fi/artikkeli/role-eu-peace-building-and-peace-mediation-kosovo> [dostęp 29.04.2015].

⁵⁷ M. Petithomme, *op. cit.*, p. 212.

⁵⁸ Oficjalna strona internetowa MSZ Republiki Górskiego Karabachu, zakładka *permanent representations* <http://www.nkr.am/en/permanent-representations/104/> [dostęp 06.05.2015].

Jak słusznie zauważono na forum Rady Europy, zarówno Armenia, jak i Azerbejdżan są członkami ONZ, co poddaje je pod jurysdykcję Międzynarodowego Trybunału Sprawiedliwości⁵⁹, umożliwiając tym samym uzyskanie bezstronnej, ostatecznej i bezapelacyjnej⁶⁰ decyzji, wiążącej strony sporu⁶¹. Za podjęciem takiej próby przemawia także możliwość wniesienia wniosku do Rady Bezpieczeństwa ONZ o wydanie wiążącej decyzji lub zalecenia⁶² w przypadku niewykonywania przez drugą stronę obowiązków nałożonych orzeczeniem. Całokształt regulacji związanej z mocą i charakterem wyroków MTS pozwala więc uniknąć problemów, które zniweczyły wcześniejsze wysiłki aktorów międzynarodowych (m.in. Iranu, Turcji, Rosji i Grupy Mińskiej OBWE) zaangażowanych w rozwiązanie sporu o Karabach – wątpliwości co do ich bezstronności, niewiązący charakter wydawanych decyzji i brak mechanizmów nakłaniających strony sporu do ich zastosowania, jak również brak środków zabezpieczających. Co więcej, należy podkreślić rolę, jaką odegrało wydanie opinii doradczej⁶³ dla Kosowa: chociaż MTS podkreślił *a priori*, że zadane przez Zgromadzenie Ogólne pytanie o legalność Deklaracji Niepodległości Kosowa nie obejmowało ustalenia, czy terytorium to spełnia cechy państwa, nie można pominąć implikacji samej decyzji dla ustalenia podmiotowości Kosowa. Jeżeli bowiem Trybunał orzekłby o bezprawności Deklaracji, debata nad spełnieniem przez niego cech państwa stałaby się bezprzedmiotowa. Natomiast pozytywna ocena legalności aktu stworzyła możliwość dalszej dyskusji. Trybunał wskazał przede wszystkim, że Deklaracja została przyjęta przez 109 ze 120 członków Zgromadzenia oraz Prezydenta Kosowa⁶⁴, którzy na mocy regulacji UNMIK nr 2001/9 posiadali kompetencję do wydawania aktów prawnych⁶⁵. Jednocześnie MTS podkreślił, że w przyjmowanych przez Radę Bezpieczeństwa rezolucjach dotyczących ogłoszenia niepodległości przez Północny Cypr czy Republikę Srpską potępiano nie samą jednostronną deklarację, ale okoliczności jej podjęcia, które wiązały się z nielegalnym użyciem siły lub innym poważnym naruszeniem zasad prawa międzynarodowego, natomiast w przypadku Kosowa nigdy takiej rezolucji nie podjęto⁶⁶. Co więcej, Trybunał wskazał, że rezolucja nr 1244 również nie zawiera zakazu podjęcia takiego aktu⁶⁷, a misja UNMIK była rozwiązaniem o charakterze przejściowym.

---

⁵⁹ Na podstawie art. 93 ust. 2 Karty Narodów Zjednoczonych.

⁶⁰ Art. 60 Statutu Międzynarodowego Trybunału Sprawiedliwości.

⁶¹ *Ibidem*, art. 59.

⁶² M. Shaw, *op. cit.*, s. 629.

⁶³ *Conformité au droit international de la déclaration unilatérale d'indépendance relative au Kosovo*, avis consultatif, C.I.J. Recueil 2010, s. 403.

⁶⁴ *Ibidem*, pkt 76.

⁶⁵ Wymagały one zatwierdzenia przez Specjalnego Przedstawiciela Sekretarza Generalnego ONZ, który w tym wypadku milczał, *ibidem*, pkt 108.

⁶⁶ *Ibidem*, pkt 81.

⁶⁷ *Ibidem*, pkt 119.

Można przypuszczać, że podobne pytanie w sprawie Górskiego Karabachu również wymagałoby dokładnej analizy kompetencji organu, który przyjął Deklarację niepodległości. Informacje na jego temat zawarte w opinii wpłynęłyby znacząco na określenie efektywności władzy sprawowanej przez instytucje Karabachu, a także na ich ewentualne uznanie. Oczywiście mało prawdopodobne wydaje się, że sama opinia doradcza doprowadziłaby do zakończenia sporu, jednak byłby to zdecydowany krok w stronę jego uregulowania. Wprawdzie strony konfliktu o Karabach nie zwróciły się do MTS z wnioskiem o rozwiązanie sporu, wydaje się jednak, że nie był to wyraz ich niechęci wobec ingerencji MTS, ale raczej niewzięcie tej możliwości pod uwagę wobec nadmiaru stosowania innych form załatwienia zaistniałego pomiędzy nimi konfliktu przez Rosję oraz Grupę Mińską OBWE.

Drugim elementem, którego zapożyczenie z doświadczeń Kosowa wydaje się zasadne, jest zwrócenie się stron o większe zaangażowanie ONZ. Dotychczasowe doświadczenie OBWE wskazuje na konieczność podjęcia działań przez organizację, która dysponuje szerszymi prerogatywami oraz zapewnia większy pluralizm. Rada Europy i Wspólnota Niepodległych Państw nie są jednak odpowiednimi do tego podmiotami. Pierwsza z nich nie ma wystarczających kompetencji, a druga, ze względu na swój kształt polityczny, jeszcze silniej powielalaby zarzuty zdominowania przez jedno z państw członkowskich. Najbardziej naturalnym sposobem wydaje się zatem zwrócenie do ONZ o podjęcie bardziej stanowczych działań (np. wysłanie misji pokojowej lub bezstronnych przedstawicieli celem stworzenia planu pokojowego). Jest to rozwiązanie zgodne z charakterem konfliktu, który został zakwalifikowany przez Zgromadzenie Ogólne jako spór o znaczeniu dla *międzynarodowego* pokoju i bezpieczeństwa⁶⁸. Choć próby rozwiązania konfliktu przez ONZ mogą również powielić trudności napotkane przez Grupę Mińską, ponieważ decyzje Rady Bezpieczeństwa na podstawie art. 27 ust. 3 Karty Narodów Zjednoczonych (dalej: KNZ) wymagają zgody jej stałych członków, a więc m.in. Rosji i USA, ONZ wydaje się być na chwilę obecną najbardziej kompetentnym, doświadczonym oraz neutralnym aktorem sceny międzynarodowej.

4. Wnioski

Z historycznego punktu widzenia odpowiedź na pytanie o status prawny Górskiego Karabachu można zredukować do stwierdzenia, że terytorium to, podobnie jak Kosowo, nigdy nie występowało jako samodzielne państwo. Potwierdza to również analiza formalna: choć zamieszkuje go w większości ludność pochodzenia ormiańskiego, na mocy zawartych przed laty porozumień międzynarodowych stanowi on część Republiki Azerbejdżanu.

⁶⁸ Rezolucja Zgromadzenia Ogólnego ONZ nr 62/243 z 2008 r.

Z perspektywy wymogów stawianych przez prawo międzynarodowe podmiotom aspirującym do uznania za państwa ocena statusu prawnego Górskiego Karabachu nie jest jednoznaczna przede wszystkim ze względu na znaczną ingerencję Armenii; pomimo posiadania stałej ludności oraz terytorium, kwestionować można wykonywanie przez władze karabaskie efektywnej władzy, gdyż w znacznym stopniu opiera się ona na ustawodawstwie, finansowaniu oraz siłach zbrojnych Erywania. Właśnie ingerencja sąsiadującego państwa zamieszkałego przez tę samą nację wydaje się odróżniać sytuację Karabachu i Kosowa. W przypadku tego drugiego Albania nie podejmowała tak stanowczych kroków celem pomocy Prisztinie. W konsekwencji, nie dochodziło do kontrowersji dotyczących podmiotu oficjalnie reprezentującego Kosowo na forum międzynarodowym czy też możliwości przyłączenia separatystycznej prowincji do innego, już istniejącego państwa, zamiast tworzenia nowego.

Wydarzenia w Kosowie w porównaniu z sytuacją w Karabachu wykazują cechy swoiste, które wydają się mieć znaczny wpływ na ukonstytuowanie się go jako nowego państwa: spójne i połączone działanie aktorów sceny międzynarodowej (przede wszystkim misje UNMIK oraz EULEX), które przeciwstawić można rozproszonym i konkurującym próbom mediacji na Kaukazie; ustanowienie zarządu międzynarodowego, którego kompetencje zostały jednoznacznie określone, jeżeli chodzi o zakres oraz ramy czasowe trwania; opracowanie planu pokojowego; wydanie opinii doradczej przez MTS. Elementów tych zdecydowanie zabrakło w konflikcie karabaskim, naznaczonym prawnie nieuregulowaną ingerencją Armenii.

Na zakończenie warto dodać, iż z punktu widzenia samego statusu prawnego Górskiego Karabachu można wziąć pod uwagę trzy rozwiązania: potwierdzenie jego przynależności do Azerbejdżanu, przyłączenie do Armenii bądź utworzenie nowego państwa. Wyniki badań opinii społecznej przeprowadzonych w 2003 r. w Stepanakercie wskazują na zdecydowane wykluczenie pierwszej z opcji; 48,3% badanych w stolicy Górskiego Karabachu opowiada się za zjednoczeniem z Armenią, a 44,9% za niepodległością. Odmiennie nastroje panują jednak w stolicy Azerbejdżanu, gdzie zaledwie 0,1% uważa, że Karabach należy przyłączyć do Armenii, chociaż 10,2% uznaje jego terytorium za *de facto* niepodległe, a pozostałe 89,7% pozostaje na stanowisku, że Karabach jest integralną częścią Azerbejdżanu⁶⁹. Bez względu jednak na przyjęte rozwiązanie, konieczne jest ostateczne zakończenie toczącego się sporu dla dobra jego ludności, ale także w celu zapewnienia bezpieczeństwa i trwałego pokoju w tym niezwykle podatnym na konflikty regionie świata.

---

⁶⁹ M. Petithomme, *op. cit.*, s. 227.

Bibliografia

Literatura

- Avakian S., *Nagorno Karabagh. Legal aspects*, „Tigran Mets” Publishing House, Erywań 2013.
- Benson L., *Jugosławia. Historia w zarysie*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2011.
- Czachor R., *Abchazja, Osetia Południowa, Górski Karabach: geneza i funkcjonowanie systemów politycznych*, Fundacja Instytut Polsko-Rosyjski, Wrocław 2014.
- Czapliński W., Wyrozumska A., *Prawo międzynarodowe publiczne. Zagadnienia systemowe*, C.H. Beck, Warszawa 2004.
- De Waal T., *Black Garden. Armenia and Azerbaijan through peace and war*, New York University Press, Nowy Jork 2003.
- Muharremi R., *The European Union Rule of Law Mission in Kosovo (EULEX) from the Perspective of Kosovo Constitutional Law*, „Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht” 2010, vol. 70.
- Petithomme M., *Le mouvement d'étatisation promu par la minorité arménienne du Haut-Karabagh: la souveraineté imparfaite comme instrument politique de « dégel » du conflit*, „Politique et Sociétés” 2010, vol. 29, n° 1.
- Podolak M., *System polityczny Serbii*, [w:] Bichta T., Podolak M., *Systemy polityczne państw bałkańskich*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2012.
- Rau J., *The Nagorno – Karabakh Conflict between Armenia and Azerbaijan. A Brief Historical Outline*, Verlag Dr. Köster, Berlin 2008.
- Shaw M., *Prawo międzynarodowe*, Książka i Wiedza, Warszawa 2006
- Vardanyan M. (red.), *Atlas of the Nagorno-Karabakh Republic*, Stepanakert 2010.
- Wiśniewski J., *Problem albański w Kosowie i Metochii w latach 1918–1941*, „Prace naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie” 2007, Seria *Res Politicae*, t. II.
- Wróbel J., *Górny Karabach*, [w:] Łabuszewska A. (red.), *Konflikty zbrojne na obszarze postradzieckim. Stan obecny, perspektywy uregulowania. Konsekwencje*, Ośrodek Studiów Wschodnich, Warszawa 2003.
- Yannis A., *The Concept of Suspended Sovereignty in International Law and Its Implications in International Politics*, „European Journal of International Law” 2002, vol. 13, No. 5.

Źródła

- Arbitration Commission of the Peace Conference on Yugoslavia, Opinion no 1 (Dissolution of SFRY).
- Balkany Zachodnie – stabilizacja i stowarzyszenie, Dokumenty informacyjne Unii Europejskiej 2015, pkt D, s. 4.
- MTS, opinia doradcza ws. zgodności z prawem międzynarodowym jednostronnej deklaracji niepodległości Kosowa, 2010.
- Deklaracja o proklamowaniu Republiki Górskiego Karabachu z 2 września 1991 r.
- Karta Narodów Zjednoczonych (Dz.U. z 1947 r. Nr 23, poz. 90).
- Konstytucja Serbii z 28 września 1990 r.
- Konstytucja Socjalistycznej Federacyjnej Republiki Jugosławii z 1974 r.

Konstytucja ZSRR z 1977 r.

Konwencja panamerykańska o prawach i obowiązkach państw, League of Nations Treaty Series, Montevideo 26.12.1933 r.

Regulacja UNMIK nr 1999/1 z 25 lipca 1999 r. dotycząca władzy administracji przejściowej w Kosowie.

Regulacja UNMIK nr 2001/9 z 15 maja 2001 dotycząca ram konstytucyjnych dla prowizorycznych władz Kosowa.

Rezolucja Zgromadzenia Ogólnego ONZ nr 62/243 z 2008 r.

Statut Międzynarodowego Trybunału Sprawiedliwości (Dz. U. z 1947 r. Nr 23, poz. 90).

Traktat o Unii Europejskiej.

Internet

Kosowo. *Historia*, [w:] *Encyklopedia PWN*, <http://encyklopedia.pwn.pl/haslo/Kosowo-Historia;4947360.html> [dostęp 18.01.2015].

<http://countrymeters.info/en/Kosovo> [dostęp 03.05.2015].

http://www.stosunkimiedzynarodowe.info/kraj_start.php?xkraj_stos=Kosowo&kraj=Serbia&typ=problemy [dostęp 20.03.2016].

Oficjalna strona internetowa francuskiego Ministerstwa Spraw Zagranicznych, zakładka Kosowo, <http://www.diplomatie.gouv.fr/fr/dossiers-pays/kosovo/presentation-du-kosovo/article/geographie-et-histoire-47689> [dostęp 09.04.2015].

Oficjalna strona Central Intelligence Agency, zakładka *Publications, The World Factbook* <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/aj.html>, [dostęp 03.05.2015].

Oficjalna strona internetowa rządu Górskiego Karabachu, <http://gov.nkr.am/en/> [dostęp 20.03.2016].

Politiikasta – strona internetowa poświęcona stosunkom międzynarodowym, <http://politiikasta.fi/artikkel/role-eu-peace-building-and-peace-mediation-kosovo>, [dostęp 29.04.2015].

